

GLATZ FERENC

Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században*

(Eszmetörténet és társadalomtörténet)

„Szaladj kuruc, jön a német, lásd mily lompos, tudós féreg! . . . Mert hogy tudós az tagadhatatlan, de hogy féreg, az is való, mert szeret csúszni-mászni” — mondotta tűzbe jöve a hazai közfelfogásra oly nagy hatást gyakorló történetíró, Thaly Kálmán a Függetlenségi Párt padsoraiból 1895. január 30-án a Parlamentben, miközben az ellen szókokolt, hogy a magyar egyetemeket esetleg német — azaz európai — mintára átszervezzék. És itt, az egyetemekről folytatott vitában szólalt fel európai hírű természettudósunk, Herman Ottó (szintén a Függetlenségi Párt képviselője), s a létrehívandó harmadik egyetem helyének kiválasztásánál azért javasolta Szegedet, mert az „alföldi egyetem lehet hivatva arra, hogy megadja a magyar kultúrának azt az igazi magyaros zománcot”, melyet sem Pozsony, sem Budapest nem biztosíthat. S hogy nem „csak” a magyar egyetemek valamiféle védelméről van itt szó, valamiféle „nemzeti szellem” jegyében, azt további — szintén a parlamenti élet korabeli viharaiból vett idézetekkel folytathatnánk. Ez az időszak, amikor a magyar politikai közéletben mindüntalan elhangzanak szónoklatok, előadások a magyarság nemzeti kultúrájának megóvásáról, a magyarság sajátosságainak őrzéséről, s mint kiderül, mindig valami „idegenségtől”, a magyar tradícióktól távolállótól féltik a magyar „fajzenét”, a magyar nyelvet stb. Eötvös Károly — a kor neves ügyvédje és egyik legismertebb publicistája — azért bírálja a Zeneakadémiát, mert ott „. . . a Mihálovichok és egyéb németek foglalták el a helyet és vezetik félre az ifjúságot” s az igazgató „a német, a Wagner és mindenféle idegen zenét keveri belé a magyar zenetudományba és nem magyar, nem nemzeti irányba műveli a zenét. . .” És Beöthy Zolt, a magyar irodalom budapesti professzora a „magyar nemzeti érzést” esztétikai kategóriaként kérné számon a szépirodalmi művektől, majd azt olvashatjuk, hogy az egyetemi ifjúság nagygyűlésén arról szókokoltak, hogy „a hagyományaihoz hű magyarságnak nem szabad beolvadnia a nyugati kultúrába”, s ezért pl. meg kell akadályozni, hogy nyelvünkbe idegen szavakat átvegyünk, mert ez kozmopolitizmus. . .

De hogy mi az irodalmi műben az a nemzeti, mely egyedül maradandóvá, teszi az alkotásokat, vagy miért nem lehet egy magyar egyetem úgy felépítve, mint a többi európai, vagy . . . s ezt így kérdezhetnénk tovább — arra senki sem kísérelt meg, mert tegyük hozzá gyorsan: senki sem tudott volna választ adni. Szellemesen jegyzi meg a századforduló Magyarországnak kutatója: amikor a magyar fajról beszéltek, annak (vagyis a „magyar származásúak”) kultúrájáról, akkor elfeledkeztek, hogy a „legmagyarabb újságírónak” a zsidó Falk Miksa, a

* Előadásként elhangzott Sankt-Pöltenben nemzetközi konferencián 1973 szeptemberében.

legsovénőbb magyarnak a sváb Rákosi Jenő, a legtalpalávalóbb cigányzenét gyártó muzsikusknak pedig a szintén zsidó Rosenzweig Hermann számított . . .

A helyzetet legjobban talán Ignotus, a kor fiatal, de már neves irodalomkritikusanak soraival jellemezhetjük: „Érdemes volna mozaikba szedni, hogy az utóbbi tíz évben mi mindenre mondták — s nem utolsó emberek, s a magyarságnak mindenképp méltó és tökéletes műveltségű képviselői —, hogy nem magyar. Nem magyar Budapest. Nem magyar a pesti nyelv. Nem magyar a közigazgatás államosítása. Nem magyar a börze. Nem magyar a szocializmus. Nem magyar a nemzetköziség. Nem magyar a mezőgazdasági munkások szervezkedése. Nem magyar a mozgótöke. Nem magyar a szecesszió és a szimbolizmus. Nem magyar a felekezetek kihagyása az oktatásból s a vallás elhagyása a tanításból. Nem magyar a gúnyolódás. Nem magyar a türelmesebb szerelmi erkölcs. Nem magyar az általános választójog . . . S főképp nem magyar az, akit nem boldogítanak a mi állapotaink.”

Felmerül most már a kérdés — mivel a történész nem állhat meg a korabeli kijelentések idézésénél —, mi idézte elő a magyar közgondolkodás egy részében ezt a zűrzavart, melyben „nemzeti tradíciók” sarkítva szembe kerültek a hazai és a kölföldi társadalmi és szellemi élet egy sor jelenségével.

A kérdés megválaszolására kétségtelenül a magyar nacionalizmus történetéhez vezet, s első pillantásra eszmetörténeti és politikatörténeti megközelítést kíván. Azonban már maga az idézet is felhívja figyelmünket, hogy itt egy sokkal távolabbvezető, társadalomtörténeti kiindulású analízisre is szükség van, hiszen a „nemzeti alapon” elutasítottak között ő maga is a „nem magyarnyelvű” Budapestet, a kapitalista gazdaság legérzékenyebb ütőerét, az itt helyet kapó börzét, a tőkét, azaz a polgári fejlődés legaktívabb — és tegyük hozzá: Magyarországon mindenek előtt Budapesthez, a fővároshoz kötött — szektorait nevezi meg.

Hogyan függ tehát ezen eszmetörténeti jelenség vagy összefügg-e a magyar polgári fejlődés sajátosságaival? Erre szeretnénk e rövid tanulmány kereteiben a következőkben (megpróbálni) választ adni.

Mindenek előtt szeretnénk néhány megszorító megjegyzést előrebocsátani.

a) A következőkben a polgári fejlődés társadalmi oldaláról szólnánk csak, és nem kívánunk — csak utalásokkal — a magyarországi kapitalizmus gazdaságtörténeti vonatkozásaival foglalkozni. Ugyanakkor nem szűkítjük le mondandónkat a polgárságra, vagyis azokra, akik a kapitalista termelési folyamat alakítói és befolyásolói, hanem polgári elemekről beszélünk, vagyis mindazokról, akik részt vesznek valami módon a tőkés termelés fontosabb szféráiban: kapcsolódnak az ipari, kereskedelmi és hitelülethez. E megszorítás nem valami történelemelméleti, hanem nagyon is praktikus megfontolásból származik: indokolja az, hogy a társadalmi fejlődés egy mozzanatának, sajátosságának a korabeli közfelfogás egy irányzatával való összefüggését kívánjuk megvizsgálni, mintegy az előbbi hatását az utóbbira megmutatni.

b) A társadalom e leginkább polgári szektorainak szemügyre vételét is csak nemzeti és vallási szempontból próbáljuk elvégezni, ami, témánkat — a nacionalizmus története egy szeletét — tekintve, s hogy annak érveiből indultunk ki, indokoltnak látszik.

c) Végül egy, a forrásbázissal is összefüggő megszorításról: adataink nagy részét a szélsőséges nacionalizmus által amúgy is nemzetietlennek tekintett Buda-

pest társadalmából vesszük, mely a XIX. század második felében több lépéssel megelőzte az országos fejlődést a kapitalizálódás útján. Erre készített bennünket az a tény is, hogy bevándorlási, nemzetiségi, valamint vallási statisztikai adatokat összefüggésben a foglalkozás szerinti megoszlással csak a fővárosi statisztikai hivatal gyűjtéseiből tudunk összeállítani.

I.

A Magyarországon a XIX. század közepén, az 1850-es években felgyorsuló kapitalista fejlődés igen szerény előzményekre tekinthet vissza. Volt irányzat az elmúlt évtizedek történeti irodalmában, amely ismert aktuális szempontokat historizálva az 1848/49-es polgári forradalom és szabadságharc előtti időszak polgári fejlődését igen élénk színekben próbálta ecsetelni. A realisabb képet azonban sokkal inkább azok a Nyugat-Európát megjárt kortársak festik, akik keseregnek, hogy Magyarország mennyire elmarad polgárosultságban Európától. Akkor, amikor a statisztikák arról szólnak, hogy Ausztriában már 1841-ben 200-nál több gőzgép van üzemben, s hogy ipariskolák, reáliskolák, a bécsi Polytechnikum alapítása jelzik az ipar visszavonhatatlan behatolását a gazdasági életbe, a műszaki természettudományos műveltség térhódításának megindulását, addig Magyarországon ugyanakkor 9 gőzgép van üzemben, ebből is csak 5 az iparban, s a magyar ipar még mindig a feudális céhes keretek között él. S az iparos is majdnem kizárólag kézműves, aki idejének egy részét nem is ipari foglalkozással, hanem a város körüli szőlőjében tölti el. Valami változást hoznak e téren az 1830-as években meginduló Pest-Budai építkezések, a mocsárlecsapolás, folyamszabályozás, s tudunk arról is, hogy ezeken az itt dolgozó német-osztrák mérnökök mellett már magyar mérnökök is tevékenykednek. De a polgárosodás, iparosodás folyamatát a társadalomban jobban jelzi, hogy a polgárok és kézművesek száma 1787—1843 között a féli-lakosságon belül 2,3%-ról mindössze 3,4%-ra emelkedett.

A rendszeresen működő kereskedelmi és hitelélet hiánya legjobban a mezőgazdaságot sújtotta. A korban legvilágosabban talán Széchenyi István fogalmazta meg, hogy a magyar birtokos azért nem tudja megfelelő ütemben modernizálni gazdaságát, mert feudálisan kötött birtokára nem kap pénzt, s hogy egyáltalán hiányzik Magyarországon az investálható tőke. Ami mozgó tőke volt Magyarországon, az kisebb hányadban a városi német polgár vagy a még a balkáni kereskedelemről meggazdagodott ún. görög-macedón, többnyire azonban a napóleoni háborúk gabonakonjunktúráját jól felhasználó zsidó kereskedő kezében volt. Ők viszont szinte kívül éltek a feudális társadalom keretein, noha a leginkább polgári foglalkozást űzték, polgárjogot nem nyerhettek, birtokuk szintén nem lehetett. A feudális közgondolkodás és főként a vidéki nemes lenézte a kereskedést, az „üzérkedést” és lenézte azt is, aki kereskedett. Noha a kortárs röpiratíró és a műveltebb köznemesekből kiemelkedő Európát járt értelmiségiek ezt többször sürgetik — nem fogta magát kereskedésre.

Az a vállalkozói pezsgés, mely majd az 1840-es években megindul a gazdasági életben, kétségtelenül összefüggésben áll a nyugat-európai ösztönző politikai, ideológiai áramlatokkal. Az európai liberalizmusból táplálkozó elképzelések nemzeti piac, nemzeti burzsoázia, nemzeti ipar, hitelszervezet kialakításáról, megmozgatja a műveltebb köznemeseket is. A Pesti Első Hazai Takarékpénztár, a Véderőegylet, az első Hengermalom és az 1840-es évek hasonló nagy vállalkozásai azt mutatják, hogy a már kiterjedt kereskedelmi hálózattal és tőkével,

vagy csak kis fűszerüzlettel, kézműáru-kereskedéssel rendelkező pesti görög vagy német kereskedő polgár, a zsidó gabonakereskedő, a német céhes iparos (köztük néhány manufaktúra, kisebb gyár tulajdonosa) és a magyar kisnemességnek az árutermelésbe bekapcsolódó, és az európai polgári szellemtől áthatott része találkozhatnak majd az „érdekegyesítés” programjában.

1848/49 a felszínre hozott belső ellentétekkel és elbukásával azonban két irányba tolt a társadalmi rétegek fejlődését. Mindenek előtt a forradalom és szabadságharc vezető ereje, a köznemesség a bukás következtében kiszorult a politikai és gazdasági pozíciókból. Az éppen a polgári fejlődésért kiálló és a fejlődést a nemzeti önállósággal összekapcsoló legműveltebb réteg vagy emigrációban élt, vagy visszahúzódott birtokára, passzív rezisztenciába menekülve a centralizáló Habsburg-hatalom elől.

Ugyanakkor ez a centralizáló hatalom a maga bürokratikus gépezetével a korábbi nemzeti polgárosulás koncepciótól teljesen eltérő alapon hozzáfogott Magyarország polgári átalakításához, természetesen az összbirodalmi érdekeknek megfelelően. 1848/49 magyar nemzeti vívmányai közül könyörtelenül elsőpörnt mindent ez a politika, de meghagyta a jobbágyság eltörlését, és 1859-ben végre hozzányúlt az addig érintetlenül álló céhekhez is: megnövelve a szabadversenyességen kívüli ipar esélyeit. — A birodalmi vasútépítési láz részeként hallatlan dinamikusán megindul a magyarországi vasutak kiépítése. 1846-ban 35 km, 1850-ben 222 km, 1867-ben, a kiegyezés évében már 2285, 1873-ban, a gazdasági válság kitörésekor 6253 km hosszúságú vasút volt Magyarországon, amivel Magyarország felzárkózott az osztrák-cseh vasút kilométer-átlagához. E vasutak természetesen úgy épültek fel, hogy Magyarország Európa felé csakis Bécsen keresztül juthatott, s Bécs volt a hálózat központja, de a vasút az ország részére hatalmas tőkék (mindenekelőtt a bécsi Rothschildok révén), valamint szakmunkás- és hivatalnok-reteg beáramlását eredményezi. Ugyan nem magyar tőkével, de megindul igen gyors ütemben a kapitalizálódás.

Magyarország azonban agrár-ország volt, s kapitalizálódása a mezőgazdasági árutermelés fellendülésével mehetett csak végbe. A mezőgazdasági árutermelés részére a jobbágyfelszabadítással adva volt a szabad munkaerő, sőt a vasúthálózat és a gőzhajtás gyors fejlődésével a terményszállítás lehetősége is. A bizonytalan politikai helyzetben hiányzott azonban a tőke és kereskedelem aktivitása. Ha az osztrákkal meg nem egyezünk, akkor jövőre belefulladunk a gabonába — írja 1866-ban az egyik, osztrákbarátsággal egyáltalán nem vádolható köznemes-történetíró. Az ország kereskedelmi és fináncéletének megélénkülése a kiegyezés megkötése után egy hallatlan gyorsan bekövetkezett grümdolási láz lepte meg az ország fináncéletét, míg 1866-ban 80, de 1 kivételével csak kicsiny bank egzisztált, addig 1867—73 között a bankok száma 637-re szökött fel, s olyan nagy pénzintézeteket grümdolnak ekkor, mint a Magyar Általános Hitelbank, a 15 vidéki fiókot fenntartó Angol-Magyar Bank, a Bécsben is jól ismert, a frankfurti-párizsi Erlanger bankház érdekeltségében levő Franco-Magyar Bank. A külföldi tőke megszállta a magyar pénzpiacot s a modern kapitalista fejlődés alapjai megteremtődtek.

II.

És ez természetesen felgyorsította a társadalom átstrukturálódását is. Az új iparágak, a kereskedelmi és hitelélet, a gazdasági és állami élet a maga bonyolult bürokráciájával új állások tízezreit hívta életre, nem is szólva arról,

hogy a bányászat és ipar milyen hatalmas mértékben igényelte a munkaerő utánpótlást. Ennek következménye, hogy pl. Budapesten a kiegyezés és a századelő között megnégyszereződött az iparban, meghatszorozódott a hitel és kereskedelmi életben dolgozók, és megötszöröződött a hivatalnokok és szabadfoglalkozásúak száma. Kikből verbuválódtak és alakultak az új, modern polgári élet foglalkoztatottjai?

Vessünk egy pillantást a legdinamikusabban fejlődő fővárosra, Budapestre. A népességstatisztika legfeltűnőbb vonása, hogy 1869 és 1900 között mindig több volt a Budapestre bevándorolt, tehát nem itt születettek száma, mint a bentlakóké. Sőt, a nem itt születettek 1869-es 57,3%-os aránya 1900-ra 63,3%-ra emelkedik. A bevándorlók az országon belülről, vidékről, illetve külföldről jöttek. Hogyan fest nemzetiségi és vallási szempontból a belföldi bevándorlók statisztikája.

Azonnal szembeötlik, hogy milyen erős volt a szlovákok bevándorlása, s hogy ez egész vizsgált korszakunkban tart. 1869-ben 12 300, és 1900-ban már háromszor több, 37 873 szlovák vármegyében születettet tartanak nyilván Budapesten. S ha most az e megyékből történő elvándorlást figyeljük, kiderül, hogy a többnyire szegényes vidéken élő szlovákok országon belüli migrációjának iránya mindenek előtt Budapest, az elvándoroltak több mint 90%-a ide jön. Az időközbeni foglalkoztatási statisztikákból az is kiderül, hogy őket néhány kisiparos tevékenységben (drótos, cipész, kisebb százalékban pékek, kőművesek, kovácsok), de legnagyobb százalékban mint szakképzetlen fizikai munkásokat, elsősorban építkezéseken foglalkoztatták.

Rendkívül erős a magyarországi németiség és zsidóság főváros felé áramlása is. Ez utóbbiak száma 1869 és 1900 között majdnem négyeszeresére emelkedik, a lakosságon belüli arányuk 1900-ban 23,6%. Hallatlanul mozgékonyan áramlik a főváros felé a hazai németiség is: a századfordulón (1910) a budapesti németeknek csak 27%-a helyi születésű, 42%-a vidékről jött a fővárosba. Azaz láthatjuk, hogy a soknemzetiségű Magyarországon a főváros lakosságának feltöltődése erősen folyt a nemzetiségek köréből is. Ez az arány nyilván még nőne, ha statisztikáink kimutatnák a német és szlovák nemzetiségeken kívül a többieket is.

A külföldi bevándorlások száma is jelentős: 1869-ben a lakosság 15,2%-a született külföldön, ennek 4/5-e Ausztriában, illetve az örökös tartományokban, s noha Németországból 1869-ben lényegében meg is áll a bevándorlás, de folytatódik, körülbelül azonos volumenű növekedéssel a századfordulóig, az örökös tartományokból. Hogy ez a külföldről, gyakorlatilag Ausztriából, Csehországból, Morvaországból történő bevándorlás a kiegyezést követően mennyire a kapitalista termelési szektorok, a kimondottan polgári foglalkozások felé irányul, azt tanúsítja az az 1870-es adatsor, mely szerint az iparban tevékenykedők 24%-a, a forgalomban (Verkehr) 33%-a, a kereskedelemben 16%-a külföldről jött Magyarországra. E statisztikák részletezése azt mutatja, hogy a bevándorlás korszakunk egész idején folytatódik az iparban, valamint a kereskedelemben. Egyes foglalkozási ágakban természetesen gyors visszaesés is bekövetkezik: amíg pl. az 1850-es vasútépítkezésekhez mind a tisztviselők, mind a munkások közé nagy számban vándorolnak be Ausztriából, addig 1870 után rohamosan visszaesik a vasúton dolgozó bevándorlók száma. Mindenesetre még 1881-ben is az Ausztriából ill. a német birodalomból bevándorolt első generáció adja a malomiparban dolgozók, ugyanígy a hajóépítő és vasúti alkalmazottak 19%-át, az építészek, a napszámosok, a gépészek 21%-át és természetesen a Bierbrauerek 52%-át. De folytathatnánk a részletezést a szinte osztrák iparnak számító téglavetéssel,

a porosz városi kertészekkel, az olasz Steinmetzekkel, a porosz és bajor szobafestőkkel, a svájci lakatosokkal és így tovább.

Így most már várható, hogy ezen polgári szférákban, kiegészítve a már korábban amúgy is majdnem teljesen német, kis részben szláv városi polgárságot és a magyar—német zsidó kereskedőket egy *nemzetiségileg, vallásilag rendkívül heterogén lakosság* alakul ki.

A dologhoz persze hozzátartozik, hogy éppen a főváros polgári fejlődésével egyidőben indul meg annak magyarosodása is. Egyrészt a hazai migráció eredményei az 1870-es évekre a korábbi teljes német többség elenyészését eredményezik, másrészt megindul egy *természetes asszimiláció*, amely a század utolsó két évtizedében rendkívül felgyorsul. Jellemző, hogy míg 1880-ban a lakosság 74⁰/₀-a beszél németül, sőt a fővárosban a németiség 20⁰/₀-a csak németül tud, addig 1900-ban már csak a lakosság 6,3⁰/₀-a nem tud magyarul, viszont a lakosság 39⁰/₀-a csak magyarul tud. Ez azt is jelenti, hogy noha az üzleti nyelv marad a német, a mindennapos érintkezésben, kultúrában használt a magyar lesz.

Mindezen asszimilálódás ellenére a monarchiabéli Magyarország fővárosában szó sem volt valamiféle erőszakos elnemzetietlenítésről, s így a nemzetiségi, vallási statisztikákból még a század utolsó évtizedében is kiszűrhetjük a minket érdeklő foglalkoztatottsági ágak, az ipar, kereskedelem és hitelélet nemzetiségi megoszlását. Itt most már egy helyen szerepel a korábban említett régi polgárság, a fővárosba áramló volt vidéki kisszatócs terménykereskedő, és az elsősorban németnyelvű bevándorló. Vegyük szemügyre először a legtarkább képet nyújtó *ipari foglalkozásokat*.

A százalékos megoszlás a következő: 1880-ban az iparban foglalkoztatottak, tehát munkások és tisztviselők 50,6⁰/₀-a magyar (a magyarokból mindig jelentős rész a zsidó vallású), 36,4⁰/₀ német és 5,9⁰/₀-a szlovák. 10 évvel később a magyarok arányszáma 65,7⁰/₀-ra nő (benne az összesnek 16,8⁰/₀-át kitevő zsidó vallásúakkal), már csak 25,3⁰/₀-a a német és 4,5⁰/₀-a a szlovák. De ha figyelembe vesszük, hogy az 1867-ben meginduló gyors környékbéli bevándorlás a magyarok arányszámát gyarapította, akkor az abszolút számokat is figyelembe kell venni, s ez azt mutatja, hogy a német nemzetiségűek abszolút száma tovább növekszik, hasonlóan a szlovákoké, s emelkedik a magyarságon belül a zsidó vallásúak aránya. S a részletezésből azt is mindjárt látni lehet, hogy az iparban a németek és a zsidó vallásúak elsősorban a szakképzettséget követelő iparágakban, illetve a kisiparban fedezhetők fel. (Hangsúlyozzuk, hogy ezek az adatok a századvégről, 1891-ből származnak, a leggyorsabb ütemű asszimiláció idejéből. A korábbi évek nemzetiségi megoszlása még tarkább lehetett!)

Nézzük az egyes iparágakat! Arra már utaltunk, hogy a magyar nagyipari fejlődés elmarad a hitel- és kereskedelmi élet mögött, s a századfordulóig a kisipar adja az ipar döntő hányadát. A főváros gyors kiépülése adott munkát a kis építő vállalkozóknak és kőműves szakmunkásoknak, akik között pl. a németek az összes kőműves 40⁰/₀-át adják, a szlovákok 9⁰/₀-át. Német a kőfaragók 41⁰/₀-a, 3⁰/₀-a szlovák, a cserépfedők 49⁰/₀-a német, 4⁰/₀-a szlovák. Az üvegesek 24⁰/₀-a német, 15⁰/₀-a szlovák, viszont a 61⁰/₀ magyarból a kétharmad zsidó vallású. — A továbbiakban a terjedelmi keretek miatt is el kell tekintenünk az egy-egy iparág részletes statisztikai ismertetésétől, s csak néhány átfogóbb összefüggésre hívhatjuk fel a figyelmet.

A magyarok a kisiparban néhány hagyományos iparágban rendelkeznek csak abszolút fölényrel: így az asztalosok, a bognárok, a kovácsok, csizmadiaik között (ez utóbbi ugyanis nemességi ipar volt). A magyarok között a zsidóvallásúak

az újtípusú szolgáltató iparágakban, ahol a legnagyobb mozgékonyság volt megkövetelve, döntő többségben vannak: míg pl. zsidó vallású csizmadia a 379 magyar között 2 van, a magyar cipészek majd egynegyede, a férfi és női szabók kétharmada, a divatáru és pipere iparosok háromnegyede, s míg a 909 magyar mosodás közül 7 a zsidóvallású, a divatos ruhatisztítóknál 59-ből 40 vallja magát zsidóvallásúnak. Ugyanez a tendencia érvényesül a fémiparosok között, ahol a drágakő- és ékszerművesek négyötöde és az ügyességet, vállalkozókedvet követelő korabeli bádigosok majd kétharmada, a fényképészek több mint fele, a szobafestők kilenctizede, a címfestők több mint kétharmada zsidóvallású. — A németeket egyrészt ott találjuk a magyar nemzetiségű zsidók mellett a divatcikkeket gyártó kisiparban aránylag nagy számmal (cipészek között 18%, a férfi szabók 27%-a, drágakő és ékszerészek 22%), másrészt az említett építőipari kisiparosok mellett a fémiparban (bádigosok 29%, ércöntő 45%, fémöntő 45%, esztergályos 36% stb.). A németeket és a magyarokból a zsidóvallásúakat találjuk a szolgáltató iparban is. A cukrászok 55%-a német, a kávémérők 30%-a, a vendéglősök 42%-a.

A bontakozó nagyipar egyes szakmaiban (hajógyári, gépgyári munkás, géplakatos) túlnyomórészt a német és magyar szakmunkásokat (köztük egyes iparágakban pl. a bőrgyári munkásoknál zsidó vallású) magyar és szlovák segédmunkásokat, megmagyarosodott német, valamint magyar (több mint fele zsidó vallású) ipari tisztviselőket találunk.

Egyszínűbb a *kereskedelem és a hitelélet* fejlődése. Adóstatistikai kimutatások bizonyítják, hogy a régi patrícius eredetű polgárság nemcsak az igen gazdag balkáni görög-macedón kereskedők, hanem a német, kisebb részében magyar kereskedő polgárok is megtalálják számításait a kapitalizmus kezdetén. Rendkívül érdekes azonban, hogy ez a régi polgárság az 1860-as évektől kezdődően elsősorban a főváros kiépülése során biztos egzisztenciát adó bérháztulajdonba fekteti tőkéjét. 1873-ban pl. a háztulajdon után 1000 Ft-nál többet adózók 51%-a olyan, akinek már 1848 előtt is polgárjoga volt. Ez a vagyon kétségtelenül biztos, de ugyanakkor el is zárja a régi polgárságot, kikapcsolja a gazdasági életből. Kiegészíti ezt a 80-as években egy új hullám, amikor a régi fűszer-, vas- és kiskereskedők közül sokan nem bírva a versenyt az új nagy áruházakkal, melyeket a nyersterményszorban megszaporodott tőke gründol, egzisztenciájának biztosítására most már véglegesen járadékossá válik: gyermekeik, családtagjaik pedig egy kis biztos vagyonnal a hátuk mögött a közhivatali, politikai, kulturális élet pályái felé fordulnak.

Amíg e régi polgárság a XIX. sz. közepétől fokozatosan elhagyja a kereskedelmi és hiteléletet, növeli súlyát a már említett zsidó-kereskedő. Ennek lényegében azt az ismert okát említhetjük, hogy a zsidóság Magyarországon az 1840-es évekig ki volt zárva a földbirtoklásból, s az értelmiségi pályákon is (különösen a közszolgálatban) igen korlátozottak voltak lehetőségei. Természetesen fordult tehát itt is, mint Európában a kereskedelem, hitelügy felé. Feudális értelemben vett jogképesség hiányában nem önálló vállalkozó lesz azonban, — s ez már kelet-európai jelenség —, hanem behúzódik a nemesi birtok szárnya alá, az uradalmi központokba, annak gabonáját forgalmazza, vagy méri a földesúri bort a kocsmában. Feudalizmuskori hátránya azonban a kapitalizmus beköszöntésekor előnyére szolgált: a kezén jelentős pénztőke halmozódott fel, egyedülálló ismeretei, szakértelme alakult ki a piaci viszonyokat illetően, hozzászokott a modern kereskedelmi és hitelélet megkövetelte mozgékony-sághoz.

Ezek a történelmi körülmények magyarázzák, hogy a kereskedelmi és

hiteléletről készült statisztikák a zsidók döntő túlsúlyáról szólnak. A vallási statisztikák szerint összesítve a kereskedelembe foglalkoztatottak majdnem kétharmada zsidó vallású. A nemzetiségi megoszlást nézve a németek — azaz jórészt a régi polgárok — a kereskedelem szektorai között az iparcikk-kereskedelemben vannak 22⁰/₀-kal, és az Ambulanter Handelben 32⁰/₀-kal képviselve, másutt jóval alacsonyabb hányaddal. A szlovákok az Ambulanter Handelben (9⁰/₀) vannak létszámukhoz képest erősen képviselve, ha jóval kisebb számban is, de megtaláljuk őket még a termény- és iparcikk-kereskedelemben.

Ha most a nemzetiségi és részben vallási megoszlásról mondottakat összefoglalni akarnánk, akkor azt mondhatnánk, hogy a kapitalista kereskedelmi és hiteléletben a magyar történelem sajátos fejlődéséből eredően a leginkább polgári elem, a magyarországi zsidóság került a század második felében számbeli és tőkebeli fölénybe. Ami az ipar területét illeti, ott a nemzetiség szerinti vizsgálódások és a részben már más kutatásokból ismert ipartörténeti eredmények kiegészítik egymást: a korábbi elsősorban német céhes iparúzők szakmai felkészültségük, mesterségbeli tudásuk révén nagyobb zökkenők nélkül átmentik egzisztenciájukat a kapitalizmus korszakára. Magyar elemek abszolút túlsúlyát csak néhány iparágban (elsősorban a hagyományos „magyar” iparágakban) találhatunk. Tarkítja a képet, hogy a szabadságharc bukása után megindult gyors kapitalizálódás és ezzel Magyarország bekapcsolódása az összmonarchiai piacha a legtermészetesebb módon a Monarchiából osztrák, morva, cseh vállalkozók, iparosok, szakmunkások nagy hányadát vonzotta.

Nemzetiségileg, vallásilag tehát sokszínű és tarka az a kép, mely a kapitalizmus fejlődése nyomán kialakul a magyar polgári életben. És mint láthatjuk, a gazdasági és társadalmi élet leginkább kapitalisztikus szféráiban ez a sokszínű, soknemzetiségű, részben bevándorolt és itt asszimilálódott népelem játszotta a döntő szerepet, képviselte a leginkább polgári társadalmi elemet.

Tulajdonképpen izgalmas feladat volna annak felrajzolása, hogy a hallatlanul gyors és vegyes nemzetiségű polgári fejlődés miként érezteti hatását a magyar kultúra egészének fejlődésére: miként következik be a modern kultúra legdinamikusabb részében, a sajtóban robbanásszerű változás. Miként változik és korszakunk végére merevedik meg egyfajta ún. k. u. k. mentalitás, s alakul ki a vidéki nemesi kultúra és a városi, most már kimondottan polgári irodalmi ízlés keverékéből egy következtelen, gyakran a művész, az író kezét is lefogó közepszerűség, melyet majd a XX. század első éveinek bátor kezdeményezései löknek félre. De az is érintetlen kérdés a magyar kultúrtörténetben, hogy a hazai polgárság és ennek következtében az intelligencia e soknemzetiségű volta mennyire hat ki pl. a hazai kultúra fejlődésére: hol és mennyiben színezi, formálja azt...

III.

De térjünk most vissza eredeti kérdésfeltevésünkhöz és szorítkozzunk e vázolt polgári fejlődés és a XIX. századi magyar közgondolkodás tengelyében álló nacionalizmus összefüggésének vizsgálatára.

A magyar nacionalizmus a XIX. sz. első évtizedeiben egyike Közép-Kelet-Európa nacionalizmusainak, a térség kétségtelenül legerősebb ilyen irányzata. Történetében az 1848—49-es bukás azonban két vonatkozásban is igen erős torzítást hoz, s mind a kettő benne a minden nacionalizmusban egyébként is meglevő „idegen-ellenességet” erősíti fel.

Az egyik az, hogy e nacionalizmus 1848-ban szembekerült a Kárpát-medence más népeinek nacionalizmusával, mivel a forradalom alatt a magyar po-

litikai vezetés döntő többsége a magyar perspektívák bűvöletében nem vette komolyan a szláv nemzetiségek és a románok nemzeti követeléseit, s reális kompromisszumot már csak a bukás pillanatában akart velük kötni. Ez a szembenállástudat a szomszédos népekkel azután a későbbi évtizedekben erősen él a magyar nacionalizmusban. — Ugyanakkor azért, hogy a független nemzeti állam megteremtésére irányuló törekvések elbuknak, s hogy Bécs 1849 után teljes értetlenséget mutat a magyar nemzeti mozgalom iránt, a magyar nacionalizmus újratöltődik osztrákellenes, németellenes, labancellenes ún. „függetlenségi elemekkel”, s a magyar történelemből az idegen betolakodók elleni küzdelem válik a nemzeti történelem tengelyévé. A nemzeti gondolat majdhogynem azonossá válik az idegenek elleni küzdelemmel.

A másik torzítást 1848/49 bukásának társadalomtörténeti kihatása okozza. Az 1840-es éveknek művelt köznemessége, a magyar nemzeti mozgalom vezető ereje, mint arra korábban is utaltunk, 1849 után egyrészt visszavonul, másrészt a centralizáló politika vissza is szorítja a politikai életből, funkciókból a vidéki élet sáncai közé. Birtokáról alig mozdul ki, nem tartja többé szemét az európai politikai életen, hanem mindinkább — ahogy egyik korabeli történétírónk írja — most már „a megyeház ablakából” szemléli a világot, elveszti korábbi nagyratörő, alkotásra kész, polgárosulást sürgető terveit. Felfogása, gondolkodásmódja, de még öltözködési módja is megrekedt valahol az 1840-es éveknél. Az új hatalomban természetszerűen csak a nemzeti mozgalom elnyomóját látja, s úgy érzi, hogy az ő, valóban nem minden tragikusság nélküli tartása a nemzet egyetlen követhető útja. Így ez a vidéki köznemesi réteg azonosítja a magyar nemzeti tartással mindazokat a provinciális tulajdonságokat, amelyek a szabadságharc bukása utáni másfél évtizedben visszaszorított helyzetében alakultak ki, mint a Bécs ellenes opposzió egyik viselkedésformája.

Mindehhez hozzájön még: a politikai életből való kiszorítottsága a lehetőséget is elvágja, hogy befolyjék valami módon a kibontakozó kapitalista fejlődésbe. Sőt ez utóbbi a jobbágyfelszabadítás révén az ő birtokát sújtja, s kezdi ki létalapját. Pénze nincs, hogy birtokát korszerűsítse.

Ez a köznemesség egyik nemzedékről a másikra éli át társadalmi süllyedését, birtokának, rangjának elvesztését. Ezután nem hat különösebben, hogy a bécsi centralizációs koncepcióban csak az ún. nemzetietlen vonásokat keresi és tulajdonképpen nem is veszi észre a kapitalista átalakulás társadalomformáló jelentőségét.

S ezekben a kérdésekben a reális kompromisszum, a kiegyezés is csak félmegoldásokat hozhatott.

Az, hogy a birtokos nemesség ideája, a független nemzeti állam nem valószínűsíthető meg, először csak lappangva, később mind határozottabban és hangosabban az immár korábban késszé alakult függetlenségi nacionalizmus feléledéséhez, majd felerősödéséhez szolgáltatott alapot. És a kiegyezés megkötésekor magát ismét erősnek érző köznemesség nem vonta le 48/49 tanulságát a nemzeti kérdésben sem: nem ismerte el a nemzetiségek nemzeti jogait, ami állandóan ellenségeskedésben tartotta a nemzetiségekkel. Így a Bécs ellenes függetlenségi gondolkör a kiegyezés után kimutathatóan párosul a magyar politikai közgondolkodás egy jelentős részében a nemzetiségek elleni hol erősebb, hol gyengébb türelmetlenséggel.

1867 azonban minden elégedetlensége mellett mégiscsak utat nyitott a magyar köznemesség nagy tömegeinek az elzárkózásból. De merre fel? Mint láttuk, e réteg már korábban is idegenkedett a polgári világ kereskedelmi, pénzügyi

pályáitól, azt kiegészítette még az a visszavonulás és visszaszorítottság is, mely Bécs centralizáló politikájából 1849 után következett. Így következhet be az, hogy amíg a kapitalista termeléssel kapcsolatban álló legdinamikusabban fejlődő szférában: iparban, kereskedelemben, hiteléletben az eredetét tekintve sokszínű új polgári elemek néhány évtized alatt döntő súlyra tesznek szert, addig a középbirtokos nemesség a hatalom pozícióiból az állami, vármegyei közigazgatás első sorban vidéki posztjain részesedik. S tudjuk, hogy a modern állam mindennapi életében ez a szféra igen nagy jelentőséggel bír, mindenek előtt ami a közhangulat, közgondolkodás befolyásolását illeti. Ekkor alakul ki a magyar szépirodalomban oly sokszor megrajzolt süllyedő köznemes, a dzsentrí életmódja: cigányozó, nótázó, kártyázó életvitel, bezárkózás a vármegye palánkjai mögé, ahol hivatala és családi, rokoni összeköttetései révén ő az úr, nem törődik az európai szellemi áramlatokkal, s mindúntalan a magyar nemzet történelmére mint saját történelmére hivatkozik minél nagyobb hangon. Ugyanakkor elszegényedése évről-évre fokozódik, s így fokozódik ellenszenve, ellenséges tartása az új, gazdagodó polgári réteggel szemben. Ez vezet oda, hogy míg a köznemesség néhány évtizeddel korábban lelkesedik a „nemzeti” és a „polgári” összekapcsolásáért, politikai programjában ez az alaphang, addig a század utolsó évtizedeire felfogásában a „nemzeti érdek” és a polgárosulás egymással szembekerül. E felfogásban ötvöződik egybe, vagy legalább is kerül egymás mellé az idegenellenes, függetlenségi nemzeti tradíció és a friss polgárosulással szembeni ellenvetés: ez a polgárság nem magyar, nem nemzeti jellegű, hanem idegen.

E lappangó és a köztudatban benne rejlő nemesi nacionalizmus polgár-ellenessége azután az ún. agráriusnacionalizmusban nyer legvilágosabb megfogalmazást a századvégre. E szerint a „mozgó” tőke (azaz pénztőke) és a „kötött” tőke (mint pl. az ingatlan) között lényeges különbség áll fenn: míg ez utóbbi egy hazához, nemzethez van kötve, addig a másik hazája a nagyvilág, oda áramlik, ahol éppen magasabb kamatot talál. A kötött tőke jellege „nemzeti és lokális”, a szabad tőkéé pedig „kozmpopolita természetű”. És ez a gondolatmenet nem áll meg az első sorban zsidó nagytőkések nemzetietlenné történő kikiáltásánál, hanem mindehhez hozzákonstruálja a munkásság és a tőke egymást feltételezettsége alapján a kettő közös tulajdonságát: mindkettő aláássa a „nemzeti földbirtok” által képviselt „családi, nemzeti, állami összetartozandóságot” — mondja. Így szűródik le most már a magyar nacionalizmus sok feudális vonással terhes irányzatában a magyar polgári fejlődés teljesen torz tükörképe: s ebben összekötődik az évszázados nacionalizmusa a polgári világ iránti ellenérzésével.

Hiba lenne azonban a politikai közgondolkodást irányító középrétegeket azonosítani ezzel a vidéki dzsentrí típussal. Hiszen épp a kor gyors kapitalista fejlődése következtében izmosodik meg és lesz társadalmi tényezővé Magyarországon a polgár, a polgárosult, hivatalnok, valamint értelmiségi elem. Ez a modern értelemben vett tisztviselő-hivatalnok a bürokráciában tölti hónapjait, napjait, sőt egész életét, származását tekintve nagyrészt polgári elemekből verbuválódott vagy gyakran birtokos köznemesi családból, de mindennapos érintkezésében, foglalkozása közben messze eltávolodik a vármegyei dzsentrítől. Egész habitusában igen sok a XIX. sz. polgárságára is jellemző tulajdonság: az éppen a modern bürokrácia elhatalmasodása folytán szerénnyé, a tisztességes megélhetésért dolgozó, talán a világot is a maga biztos hivatalából, hivatala ablakából szemlélő polgár. Egész élete függvénye az ország polgárisulásának. Ez az elem mind jobban színezi a magyar középosztály arculatát, polgári, azaz előrevivő vonásokat is kölcsönözve annak.

Ez a szociális differenciálás a magyar középosztályok között azért is szükséges, hogy megérthessük a magyar nacionalizmuson belüli árnyalatokat, majd irányzatok különbözőségét. Eszmei áramlatokról beszélve természetesen mindig igen nehéz olyan általánosításokat végezni, melyek a társadalom egy rétegének egyedeire fenntartás nélkül, vagy többségükre áll. Mégis a magyar nacionalizmus türelmesebb és uralkodó irányzata mögött a polgárosuló hivatalnok, vagy éppen polgár középosztályt kell keresni. Ez az irányzat a kiegyezés helyesléséből indul ki, azt tartja az általa sokra értékelt alkotmányos élet biztosítójának s az ország fejlődése gyorsítójának. Alapgondolata: a nemzetállam fikciója, miszerint Magyarországon egy nemzet, a történelmi magyar nemzet él, s ennek tagjai az itt élő más nyelvet beszélő nemzetiségek is. Liberális felfogása szerint az ország minden állampolgára mint egyén szabadon használhatja nyelvét, de elutasítja a nemzetiségeknek az autonómia megadását, mert ebben, s így pl. a más nyelv hivatalos használatában is a magyar államnemzeti egység megsértését látja. Ez a liberális polgári nacionalizmus hirdeti a magyarság szupremáciáját a Kárpát medencében, de Magyarország soknemzetiségű jellegével számolva elítéli a nemzetiségek erőszakos magyarosítását, azt az állampolgári jogok megsértésének tartja. E koncepcióban, mivel 1867 talaján áll, természetesen elhalkul az osztrák-ellenesség is, noha Magyarország külön érdekeire mindig hangsúly esik.

Érezhető tehát a különbség ezen polgári jellegű és a lecsúszott dzsentri nacionalizmusa között. Ez a különbség magyarázhatja meg egyébként azokat az ellentéteket is, melyek pl. a kormány és a vármegyei közigazgatási apparátus között keletkezik mindúntalan a magyarosítás, a Bécshez való viszony kérdésében is: a megyei dzsentri inkább nagyszájú és hangos, mint erőszakos akcióit — melyek azután nem minden felnagyítás nélkül természetesen a nemzetiségi sajtó által később Európa-szerte ismertekké lesznek — a kormánypolitika igyekszik mindúntalan visszafogni.

*

Visszatérve most már a türelmetlen nacionalizmust kritizáló és jellemző, kiindulásként választott idézethez, elmondhatjuk: a magyar polgári fejlődés néhány sajátosságának áttekintése is mutatja, hogy Budapest valóban telve van németekkel, szlovákokkal, zsidókkal. Pesten az utcán használt nyelv a század 80-as éveig csak részben volt magyar. A közigazgatás és hivatali élet átszervezése valóban az európai minta szerint történik, szemben a mozdulatlan akart vármegyei szervezettel. S a kapitalizálódó főváros társadalmában is mind nagyobb súlyra szert tevő kereskedelmi tőkének nagy része valóban nem annak a rétegnek kezében van, amelyik tradicionálisan a magyar politikai vezetőréteghez számított. S mindazok az új kulturális-szellemi áramlatok, melyek a század második felében jelentkeztek a polgári módon mindinkább nemzetköziesedő magyar kulturális életben — valóban sok vonatkozásban „nem feleltek meg” azok igényeinek, kik a magyar nemzeti kultúrát egyfajta, bezárkózó ál-kuruc, árvalányhajas ideál számára kívánták lefoglalni.

Vagyis a század második felében Magyarország is betagozódik a polgárosult Európa gazdasági és kulturális életébe, s e polgárosulásnak a magyar társadalom belső struktúrájából következően nagyrészt „idegen” — tegyük hozzá: gyorsan asszimilált — népelemek voltak (természetesen korántsem egyedüli) hordozói. A hazai vezetőrétegek „hagyományos” nemzeti kultúrájának ekkor a társadalmi asszimilációval együtt be kellett olvasztania mindazokat a kul-

turális-eszmei áramlatokat is, melyek iránt e társadalmi elemek talán fogékonyabbak voltak. A magyar politikai vezető réteg nem kis része ehelyett hátat fordít ezeknek, sőt rájuk támad, s mindezt azzal indokolja, hogy az „nem magyar nemzeti”. Azt gondolom, nem kell bizonyítanom, hogy a magyar tőkének ezek a „megbélyezések” nem sokat ártottak, mint azt majd a következő évtizedek igazolták is, de a magyar közgondolkodásnak és emellett a magyar kultúra fejlődésének annál inkább. — Ez sem tudta azonban megállítani azt a természetes folyamatot, melynek eredményeként az asszimilált-polgári társadalmi rétegekből kikerülők a magyar nemzeti kultúra integráns részévé váltak.

Jegyzetek

Thaly Kálmán idézett felszólalását a kultusztárca 1895. évi költségvetésének vitáján mondotta el. Az idézett első mondatot „egy... kurucz nótá”-ból merítette, az idézet másik felét maga tette hozzá. (Képviselőházi Napló. 1895. jan. 30. Az 1892. évi febr. 28-ára hirdetett országgyűlés... XXII. köt. 194. l.) — Herman Ottó felszólalása: 1895. febr. 1. Uo. 240. l. — Ugyanezen költségvetési vita során hangzanak el Eötvös Károly mondatai (1895. febr. 4. Uo. 272—273. l.; 276. l.) — Beöthy előadásának és az ifjúsági nagygyűlés szónoklatának ismertetése: Horváth Zoltán, A nacionalizmus kifejlődése és a nemzetiségi kérdés alakulása a dualista Magyarország utolsó évtizedében (Századok, 1961. 2—3. sz. 310. l.) Ő utal az asszimiláltak szerepére a magyar nacionalista felhangú kultúra kifejlesztésében. — Ignotus (kit ezekben az években a nemzeti kérdés igen sokat foglalkoztatott, különösen az asszimiláció oldaláról, vö. cikkei a Nyugatban: „Kelet-Népe” 1908. 1—3. l.; „Mire kapható a magyar” uo. 289. l.; „Irodalmi viszonyaink s a magyar lélek 1909. 175. l.; stb.) sorai „A magyar kultúra és a nemzetiségek” (Nyugat. 1908. 225—227. l.) Baloghy Ernő könyvéről írott esszéjében található. Ez utóbbi idézetet felhasználta Hanák Péter is („A magyar nacionalizmus néhány problémája a századforduló idején”) a Történelmi Szemle 1960. 2—3. sz.-ban 340. l.). Hasonló — itt nem részletezhető — reakciók ugyan ezen könyvre Angyal Dávidtól. Budapesti Szemle 1908. 455—467. l.).

A polgárosodásra, iparosodásra vö. Horváth Mihály elavult, de máig élvezhető munkája (Az ipar és a kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt, 1840. A „Kisebbségi történelmi munkái” 1868. 3. kötetében) mellett Mérei Gyula Magyar iparfejlődés 1790—1848 Bp. 1951. (Igen sok adattal a kereskedők, iparúzők külföldi eredetéről.) A polgárok és kézművesek arányára vonatkozó számítás Pápai Béla Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711—1867) (Magyarország történelmi demográfiája” Bp. 1963. c. kötetben) 214. l. — A társadalmi átrétegződéshez, a polgári elemek fokozottabb térhódítására felhasználhattam Vörös Károly sajnos még nem publikált „A polgári középrétegek Magyarországon a dualizmus korában” c. kéziratot munkáját; az ő számításain alapulnak a későbbiekben a régi patrícius rétegre és a háztulajdonra vonatkozó adóstatistikai hivatkozások. Hasznosíthattam Szabad Györgynek a XIX. századi társadalmi átrétegződésről egyetemi előadásain (1960/61. II. félév) készített jegyzeteimet. — A szabadságharc utáni ipari-polgári fejlődésre legújabbán Hanák Péter és Ránki György tanulmánya a Vita Magyarország kapitalizmus kori fejlődéséről Bp., 1971. c. kötetben (Értekezések a történelmi tudományok köréből 55. sz.) a vasútra, valamint a banktőkére vonatkozó adatok Berend T. Iván—Ránki György A magyar gazdaság száz éve (Bp. 1972) 24—28., 35. l. Az 1866-os idézet Ráth Károlynak Pesty Frigyeshez írott leveléből származik. (OSzK Kézirattár) — Budapest lakosságának foglalkoztatottság szerinti megoszlására vonatkozó adatok: Thirring Gusztáv, Budapest félszázados fejlődése 1873—1923. (Budapest Székesfőváros Statisztikai közleményei 53. kötet) Táblázatok 21. és 22. sz. A fővárosba bevándorlók (nem itt születettek) abszolút számait összefoglalva illetve a születési hely szerinti bontásban közli Thirring i. m.-ben (Táblázat 15b sz. a 0/0-os arányszámok szintén az ő számításai — Uo. 47. l.).

Ami az asszimiláció és eszmetörténet összefüggéseit illeti, mivel kérdésfeltevésünk sem egyszerűen csak az asszimilációra (azaz a bevándorolt és itteni nem-magyar népesség elmagyarosodására), hanem annak társadalomtörténelmi hátterére is vonatkoztak, ezért foglalkozás, nemzetiség, vallás egymáshoz viszonyított adatsoraira volt szükségünk. — Mint ismeretes azonban, ilyen adatfelvétel országos méretben először 1910-ben készült. Hamarosan fel kellett azonban figyelni Körösy Józsefnek, a Fővárosi Statisztikai Hivatal egyik vezetőjének tevékenységére. Körösy, aki maga is asszimilált zsidó családból származott — függetlenül a foglalkoztatott nemzeti, vallási hovatartozás iránt közömbös hivatalos „liberális” statisztikáktól

— kezdettől készítettett a fővárosra vonatkozóan ilyen adatfelvételeket. Már 1857-ben saját használatra feldolgozta az örökös tartományokból és Németországból Magyarországra vándorlók adatait a külföldi összeírásokból, mely kéziratok példány ránkmaradt (Statisztikai Hivatal Könyvtára. Erre a figyelmet Dányi Dezső könyvtárigazgató volt szíves felhívni.) A későbbi tízévenkénti adatfelmérés során mindig elkészítette a foglalkozás-nemzetiség, illetve vallás szerinti táblázatokat. — Munkánkban lényegében ezen adatsorokra támaszkodtunk Körösy adatait reprezentatív adatokként kezelve (lemondva a Körösyék által közölt adatok alapján készített táblázataink közléséről). A további kutatásoknak ui. majd behatóan kell forráskritikailag is elemezni a bizonyos eltérésekkel készült adatsorokat. (Az egyes kötetek „Budapest fővárosa az 1881, [1891, 1901] évben” címmel kerültek közlésre).

A XIX. századi nacionalizmus fejlődéséről rajzolt kép a „Vitás kérdések a dualizmus-korabeli magyar nacionalizmus történetében” c. cikkemen alapszik (Theológiai Szemle 1973. 9—10. sz.) ld. ott a felhasznált forrásokat is.

Az ún. agráriusnacionalizmussal kapcsolatos idézet Hanák Péter fentebb idézett cikkéből származik. A polgári színezetű nacionalizmus szétválasztása ettől, s (társadalomtörténeti részek nélkül) ideológiájának körvonalazása és a XX. századi továbbfutása a fentebb említett „Vitás kérdések” . . . c. cikkben.